

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Jacques Ellul
IDEOLOGIJA RADA
1980.

Jacques Ellul (kao P. Mendès), „L'idéologie du travail“, časopis *Foi & Vie*, n° 4, jul 1980; ponovo objavljeno u J. Ellul, *Pour qui, pour quoi travaillons-nous?*, La Table Ronde, Paris, 2013 (2018).

Preveo Nenad iz Erevona, 2019. Pripremio AG, 2025.

Na koricama: Uliano Lucas, radničke demonstracije u Milanu, 21. januara 1972, s transparentom „La classe operaia va in paradiso“, „Radnička klasa ide u raj“.

aleksa.golijanin@gmail.com
<http://anarhija-blok45.net>

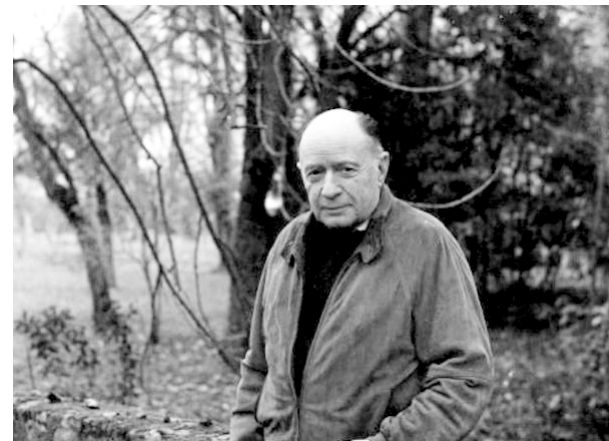
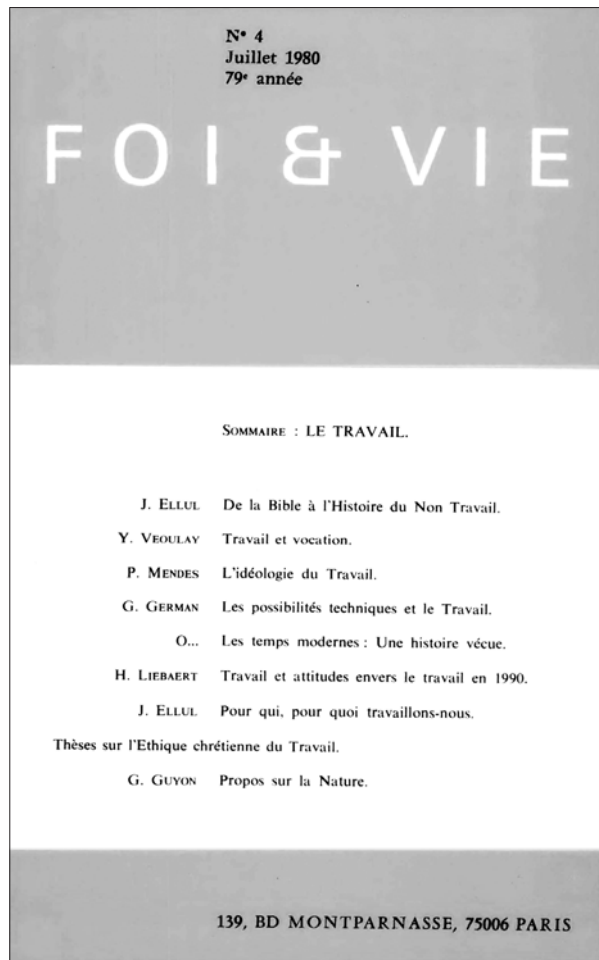
ZAJEDNIČKA ARHIVA
<http://anarhisticka-biblioteka.net>

Žak Elil

IDEOLOGIJA RADA

ROTO ESEJ

JACQUES ELLUL (1912–1994), OSTALI PREVODI I IZVORI

Tehnika ili ulog veka (1954), anarhija/ blok 45, 2010.

Anarhija i kršćanstvo (1988), DAF, Zagreb, 2011.

Carstvo besmisla: Umetnost i tehničko društvo (1980),
Gradac, Alef, 2015.

Izbor tekstova, buklet, anarhija/ blok 45, 2009–2019, 2023.

Fašizam kao potomak liberalizma (1937), buklet, anarhija/ blok 45,
2025.

Mladi, revolucionarna snaga? (1968), buklet, anarhija/ blok 45, 2025.

<https://anarhija-blok45.net>

<http://anarhisticka-biblioteka.net/category/author/jacques-ellul>

Association Internationale Jacques-Ellul & The Ellul Forum

<https://www.jacques-ellul.org/>

<https://ellul.org/>

Les amis de Bartleby

<https://lesamisdebartleby.wordpress.com/tag/jacques-ellul/>

Sve što je ta Crkva, suočena s primarnim imperativom rada, našla za shodno da kaže bili su lepi moralni saveti gazdama da se zauzmu za bolji tretman radnika i da čine milosrdna dela, koja bi trebalo da ublaže krajnju bedu i boleštine. Za sve to vreme na siromašne je gledala s podozrenjem. Naime, u hrišćanskom miljeu te epohe bilo je rašireno uverenje da ako je neko siromašan, to je zato što nije sledio božanski zakon rada. Prema tome, bio je kriv.¹⁰ I svako je dobro znao da povuče razliku između časnih i vrednih siromaha i onih lenjih i besposlenih, koji ne zaslužuju da se njima neko bavi. Ideologija rada nahrupila je u Crkvu na sva vrata.

Ideologija rada i dalje postoji kao ideološki fenomen, uprkos mnogim osporavanjima u poslednjih dvadeset godina; ali ona se i dalje pokušava oživeti i legitimisati, kao na primer kod Hercberga, u delu *Rad i ljudska priroda* (Frederick Herzberg, *Work and the Nature of Man*, 1966; francuski prevod 1972).¹¹

1980.

¹⁰ O osećanju „duga“ i „krivice“, u kultu kapitalizma, videti Valter Benjamin, *Kapitalizam kao religija* (1921), <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/walter-benjamin-kapitalizam-kao-religija>; i Michael Löwy, „Valter Benjamin i Maks Veber: O fragmentu *Kapitalizam kao religija*“ (2006), <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/michael-lowy-valter-benjamin-i-maks-veber>. (Prim. prev.)

¹¹ Frederick Herzberg (1923–2000, američki psiholog), *Work and the Nature of Man*, 1966; *Le Travail et la nature de l'homme*, Paris, *Entreprise moderne d'édition*, 1971). Elil ne izdvađa Hercberga nasumično, iz mora slične literature, budući da je reč o jednom od najuticajnijih inovatora u domenu „poslovnog menadžmenta“ i naročito „radne motivacije“, čije su se knjige prodavale u ogromnim tiražima. Pored naslova koji navodi Elil, njegov najuticajniji rad bio je članak iz 1968, „One More Time: How Do You Motivate Employees?“ (Harvard Business Review, January–February, 1968, 53–62), kasnije mnogo puta reprodukovano i objavljen kao posebno izdanje. (Prim. prev.)

SEZAME, OTVORI SE
(Prolog, AG)

IDEOLOGIJA RADA
(Žak Elil, kao P. Mendes)

Gaspar (Gašpar, Kaspar, itd.), rođak našeg Gargojla, iz familije „čuvara“, u smislu onih koji bdiju nad dušom snevača ili nekom odajom (njihov zastrašujući izgled treba da odagna zle demone ili uljeze, a sami gargojli su dobričine). Ovde iz nekog gotičkog zdanja, verovatno iz Engleske. Foto: David Annwn Jones (2016), iz njegove knjige *Gothic Effigy: A Guide to Dark Visibilities*, 2018, korice i str. 94.

istovremeno bila i opravdanje i osiguranje njihove dominacije. Naime, od tog trenutka, bilo je tako lako eksploatisanom radniku govoriti kako je to božja volja. Da njegov zanat predstavlja njegovu vokaciju, te tražiti promenu ili se buniti znači ići nasuprot božjoj nameri. U tom smislu, Marks je, po svemu, imao pravo kada je religiju nazivao „opijumom za narod“. U 19. veku kapitalisti su se služili tom teologijom rada da radnika još više zatvore u usud sopstvenog rada, koji je proglašen božjom voljom i koji se prihvatao kao životna fatalnost.

Ali treba reći još nešto o teološkoj izdaji u toj epohi: nasuprot radu, Biblija nas neprestano i *pre svega* upozorava protiv idolatrije dela naših ruku.⁹ Najveća opasnost rada jeste da budemo toliko zaneseni da, zavedeni našim sopstvenim radom, počnemo da mu se klanjamo i pripišemo mu božanske osobine. A kada Biblija govori o tome, ona nema u vidu samo statue Boga, objekte proizvedene za potrebe kulta, itd. Njen obuhvat je opštiji: reč je o sveukupnosti „dela naših ruku“. Svaki proizvod našeg rada može postati izvor idolatrije, stvaranje lažne religije. To je glavno upozorenje.

A kada Crkva počinje da propoveda pozitivnu teologiju rada? Tačno u momentu kada ovaj, dok postaje satirući, proždirući, otuđujući, u isti mah proizvodi najgrandioznija dela čovečanstva. Čovek se više neće diviti delima svojih ruku pred nekim jedinstvenim, izuzetnim spomenikom već pred inženjerskim genijem, pred motorom i vozovima, pred mobilizacijom energije i masovnom proizvodnjom, pred prekookeanskim brodovima i konačno avionom (da se zadržimo na 19. veku). U tom momentu zapadni čovek se odaje totalnoj idolatriji (i to ne samo prema „dolaru“!) A to Crkva nije videla. Naprotiv, ona je potvrdila ideologiju rada koja je našla svoje dovršenje u toj idolatriji.

⁹ Videti, Žak Elil, „Od Biblije do istorije nerada“, op. cit. (Prim. prev.)

svog...).“ Da, postoji predah, postoji dan odmora, ali „Radićeš“ prestaje da bude jednostavna konstatacija činjenice, situacije, i postaje naređenje, imperativ, božja zapovest. Kao najvažniji deo tog teksta izdvaja se obaveza, koju nalaže Bog, da se radi šest dana (ni pomena o engleskoj nedelji!⁸).

Rad onda rad postaje i stvar spasenja. Sve se ponovo menja u odnosu na uobičajene ideje srednjeg veka. Rad je pozitivna vrednost, on ulazi u hrišćanske vrednosti. A čovek koji život posvećuje radu neka je vrsta sveca. Često će se reći kako je rad sredstvo posvećenja, kao i umrtvljenja. Kad čovek radi mnogo, on ne misli na raznorazne gluposti... Crkva odlučno prati Volterov nauk. I naravno, činjenica da je Isus bio radnik počinje da se koristi kao dokaz vrednosti rada. On je uz to bio manu-elni radnik. Naravno, kod evanđelista o tome nema ni reči. Tu je samo aluzija da je bio „sin stolarev“. Ali zar nije očigledno da se, kao sin svoga oca, bavio nekim zanatom, te i sam bio stolar? Koliko rasprava o tom jednostavnom zaključku, koji ništa ne potvrđuje! Na kraju, podrazumeva se, u kontekstu te ideologije, da Isus nije mogao biti skitnica, prosjak ili neko ko meditira. Bilo je potrebno da radi u radionici svog oca. I koliko rasprava o njegovom proleterskom poreklu (ali to će doći posle!). Rad je takvim višestrukim iskrivljavanjem postao izraz hrišćanskog (privilegovanog) života, da bi se onda, na osnovu formule preuzete od Lutera, vezao za izraz „vokacija“, „poziv“. Sam Bog je taj koji poziva X-a da postane lekar, a Y-na da postane lučki radnik. Istovremeno, Bog pridaje smisao tom radu, kakav god da je.

Sve je to teološka fabrikacija iz iste epohe kao i ideološka fabrikacija. I lako je razumeti u kom trenutku to može postati korisno za gazde. Obezbeđivanje teološkog instrumenta svetu eksploatatora bila je jedna od najvećih izdaja Crkve, koja je

⁸ Engleska nedelja: običaj po kojem neradna nedelja počinje već u subotu u podne. (Prim. prev.)

Sezame, otvori se

Još jedan tekst iz časopisa *Foi & Vie*, no. 4, iz 1980, u celini posvećenog temi rada. Sve tekstove iz tog temata napisao je Žak Elil, bilo pod svojim imenom ili pod nekoliko pseudonima (P. Mendès, iz ovog članka, nosi prezime njegove majke, Marthe). Ranije smo objavili tekst „Od Biblije do istorije nerada“, koji se, do daljeg – budući da je Elil napisao još eseja i članaka na istu temu – može smatrati za najbliži povezani tekst. Ako Nenad (prevodilac *Tehnike* i ovog teksta) i ja, u tom časopisu ili u nekoj drugoj Elilovoj knjizi, nađemo još nešto ovako dobro (na temu rada), onda će tih najbliže povezanih tekstova biti i više.

To sa Elilom inače nije lako. U stvari je nemoguće: napisao je oko 1.000 članaka i eseja (!) i preko 40 knjiga. To se ne može preći, kamoli apsorbovati, ni da imate tri paralelna života (ne može se sve ni naći). Neki od tih članaka i eseja postali su poglavlja nekih knjiga, i obrnuto; ima dakle nekih ponavljanja, ali opet je to ne-savladivo. Ostaje da vam se posreći. Do sada smo imali sreće. Nadamo se da će gargojli koji čuvaju taj ogromni materijal nastaviti da nam ga ovako otvaraju, u stvarima koje nikako ne bi trebalo propustiti, kad vide koliko nam je stalo. Druge nade nemamo.

AG, 2025.

¹ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/jacques-ellul-od-biblije-do-istorije-nerada>. Uključeno u naš buklet sa izborom Elilovih tekstova, <https://anarhija-blok45.net>.

Žak Elil

Žudnja za moći
Hitlerova pobjeda?
Od Biblije do istorije nerada
Tehnička obmana
Politička iluzija (Uvod)
Ivan Ilić: U čast Žaka Elila
Govor Žaka Elila

bolji radnik od svih ostalih, promovisao se ideal dobro urađenog posla, itd.⁵ I konačno, sindikati uvek i pre svega traže pravednu raspodelu proizvoda rada, a čak i preraspodelu moći u korist radnika. Na taj način, može se generalno reći da su sindikati i socijalisti doprineli širenju i učvršćivanju ideologije rada, što je, uostalom, sasvim razumljivo!⁶

Ali, pred tim trijumfalnim širenjem ideologije rada hrišćani su se našli veoma zbunjeni. U suštini je bila reč o tome da se promene određeni tradicionalni stavovi prema radu. A kako je buržoazije od crkve svakako očekivala potvrdu legitimnosti, pogled crkve se promenio. Mogu se uočiti različiti aspekti te promene. Pre svega, tumačenje četvrte zapovesti.⁷ Iako je naglasak stavljen na Sabat, na uklanjanje rada kao osude, na posvećivanje sedmog dana Bogu, na moment slobode omogućene čoveku, životinji, zemlji, kroz to izdvajanje Sabata, vidimo da se naglasak menja. Insistira se na „Radićeš (u znoju lica

⁵ Možda bi trebalo spomenuti sukobe unutar francuskog sindikalističkog pokreta oko pitanja sabotaže. Većina sindikalnih vođa je sabotažu smatrala nedostojnom dobro obavljenog posla i radničke časti, i neprihvatljivom sa stanovišta radne etike. (Prim. Ellul.)

⁶ Videti Valter Benjamin, *O shvatanju istorije*, teza XI: „Konformizam, koji je od početka bio odomačen u socijaldemokratiji, čvrsto prijanja ne samo uz njenu političku taktiku već i uz njene ekonomske predstave. On je uzrok kasnijeg sloma. Ništa nije toliko iskvarilo nemačko radništvo koliko uverenje da ide niz struju. Ono je u tehničkom napretku videlo rečni brzak, u kojem sasvim dobro pliva. Odatle je bio samo korak do iluzije da fabrički rad, za koji se smatralo da spada u tok tehničkog napretka, predstavlja političko dostignuće. Stara protestantska etika rada svečano je vaskrsela među nemačkim radnicima u sekularnom obliku.“ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/walter-benjamin-o-shvatanju-istorije>. (Prim. prev.)

⁷ Četvrta zapovest: „Sećaj se dana odmora da ga svetkuješ; šest dana radi i svrši sve svoje poslove, a sedmi dan je odmor Gospodu Bogu tvome.“ (Prim. prev.)

života čoveka, jer se on ne razvija idealno u svojoj svesti, već realno, kao stvaralac. On sebe tako posmatra u jednom svetu koji je sam stvorio svojim radom.“

Karl Marks, *Rukopisi 1844*.

Jedan od neumoljivih Marksovih napada na kapitalizam oslanja se upravo na tu tačku: kapitalizam je degradirao ljudski rad, on ga je obezvređio i otuđio. Rad u ovom svetu više nije rad. (On je zaboravio da je upravo taj svet konstruisao plemenitu sliku rada!) Kapitalizam treba osuditi, između ostalog, da bi rad ponovo našao svoju plemenitost i svoju vrednost. Marks je u isto vreme, po tom pitanju, napadao i anarhiste, jedine koji su sumnjali u ideologiju rada. Na kraju:

„U svojoj suštini rad je manifestacija čovekove ličnosti. Proizvedeni objekat izražava čovekovu individualnost, on je njegov objektivni i opipljivi produžetak. To je direktno sredstvo opstanka i potvrda njegovog individualnog postojanja“ (ibid.).

Na taj način Marks interpretira sve preko rada, i njegov čuveni dokaz da je samo rad kreator vrednosti počiva na toj buržoaskoj ideologiji (uostalom, buržoaski ekonomisti su bili ti koji su, pre Marksa, od rada napravili izvor svih vrednosti...).

Ali nisu samo socijalistički *mislioci* bili ti koji su prihvatili takav pogled, bili su to i sami radnici, kao i sindikati. Tokom celog kraja 19. veka radilo se na promovisanju reči „Radnici“. Samo je biti radnik opravdano i samo njima se može odati počast, nasuprot Dokoličarima i Rentijerima, koji su loši po svojoj prirodi. A pod radom se i dalje podrazumeva samo manuelni rad. Oko 1900. u sindikatima su se vodile oštre debate oko toga da li se plemenita titula radnika može dodeliti funkcionerima, intelektualcima, službenicima. Na isti način, u sindikatima se između 1880. i 1914. neprestano ponavljalo da rad oplemenjuje čoveka, da jedan dobar sindikalista mora biti

Ideologija rada

Pre bilo kakvog istraživanja ili razmišljanja o radu u našem društvu, treba biti svestan da u njemu dominira ideologija rada. U skoro svim tradicionalnim društvima rad se nije shvatao ni kao dobro, niti kao glavna aktivnost. Istaknuta vrednost rada pojavila se u zapadnom svetu u 17. veku u Engleskoj, Holandiji, a zatim u Francuskoj, i razvijala se u tri zemlje s napredovanjem ekonomskog rasta.

Kako objasniti prevashodno mentalnu i moralnu promenu od shvatanja rada kao muke, kazne ili neizbežne nužnosti do rada kao vrednosti i dobra? Možemo konstatovati da je ta reinterpretacija, koja je dovela do ideologije rada, nastala u susretu četiri činjenice koje su modifikovale zapadno društvo.

Pre svega, sa industrijskim razvojem, rad je postajao sve teži i očigledno sve nehumaniji. Uslovi rada znatno su se pogoršali u prelazu sa zanata, ali i manufakture (koja je već bila teška, ali ne i nehumana) na fabrike. To je proizvelo novi, nemilosrdni tip rada. A kako je, zbog potrebe za akumulacijom kapitala, plata uvek niža od proizvedene vrednosti, rad je postao sve invazivniji: obuhvatio je ceo čovekov život. U isto vreme, radnik je prisiljen da natera na rad i ženu i decu, da bi uspeo da preživi. Rad je stoga postao nehumaniji no što je bio za robove, ali i totalitarniji: nije ostavljao prostora u životu ni za šta drugo, za bilo kakvu igru, za bilo kakvu nezavisnost, za bilo kakav porodični život. Radnicima je izgledao kao neka vrsta fatalnosti, usuda. Zato je bilo neophodno kompenzovati tu nehumanu situaciju nekom vrstom ideologije (koja precizno odgovara Marksovom shvatanju ideologije), koja od rada pravi vrlinu,

dobro, iskupljenje, uzdizanje. Za radnika bi bilo apsolutno nepodnošljivo da se rad, uz sve ostalo, tumačio kao prokletstvo.

Ali to širenje ideje „rada kao dobra“ bilo je utoliko potrebnije zato što je društvo tog vremena napustilo svoje tradicionalne vrednosti, što je bio drugi faktor. S jedne strane, vladajuće klase su izgubile duboku veru u hrišćanstvo; s druge strane, radnici, koji su bili seljaci bez korena, izgubljeni u gradu, nisu više imali nikakvu sponu sa svojim starim verovanjima, s tradicionalnom hijerarhijom vrednosti. Stoga je brzo trebalo stvoriti neku zamensku ideologiju, mrežu vrednosti u koju bi se čovek mogao smestiti. Za buržoaziju, vrednost će postati ono što je izvor njene snage, njenog uspona: Rad (i na drugom mestu Novac). Što se radnika tiče, videli smo da je i njima trebalo ponuditi nešto kao objašnjenje, valorizaciju ili opravdanje njihove situacije, ali isto tako i hijerarhiju vrednosti koja bi mogla da zameni onu tradicionalnu. Tako je nastala ideologija rada, koja se razvijala u praznini stvorenoj nestankom drugih verovanja i vrednosti.

Ali postoji i treći faktor: nužnost rasta ekonomskog sistema usvojena je kao vrednost, i to primarna. Ekonomija nije imala ključno mesto u društvenoj misli sve do 17. ili 18. veka. Ekonomska aktivnost sada postaje stvaralac (ekonomske) vrednosti. Ona je u idejama elite, i to ne samo buržoaske, dospela u središte razvoja i same civilizacije. Kako joj onda ne pripisati ključnu ulogu u moralnom životu? A ono što je u toj ekonomskoj aktivnosti presudno, ono najlepše u čoveku, jeste rad. Sve počiva na neumornom radu. Iako to u 18. veku još nije bilo jasno formulisano, bilo je mnogo onih koji su već shvatali da rad proizvodi ekonomsku vrednost. A s te vrednosti se onda vrlo brzo prelazi na neku drugu vrednost (moralnu ili duhovnu). Bilo je neophodno da se jedna takva aktivnost, tako suštinski materijalistička, opravda i moralno i psihološki. Podrazumevalo se da stvaralac ekonomske vrednosti postavlja i moralne i društvene vrednosti.

taj moral da bi obuzdali druge, već kao opravdanje za ono što sami rade. Buržoazija više ne veruje u religiozne vrednosti, a sasvim malo u one tradicionalne: ona menja sve tom ideologijom, koja istovremeno legitimise ono što radi i kako živi, kao i sistem koji ona sama organizuje i uspostavlja. Ali naravno, kao što smo već rekli, kao i svaka druga ideologija, ona služi da zamagli i sakrije stanje proletarijata (ako neko radi, to nije prinuda, nego vrlina).

Ono što je fascinantno jeste da je ta ideologija, koju je stvorila buržoazija, postala sirova i osnovna ideologija radničke klase i njenih mislilaca. Kao većina socijalističkih mislilaca, i Marks je upao u njenu klopku. On, koji je tako lucidno kritikovao buržoasku misao, bez zazora prihvata ideologiju rada. Njegovi tekstovi su puni toga: „Istorija nije ništa drugo nego ljudska tvorevina, koja je nastala ljudskim radom. Rad je stvorio samog čoveka“ (Engels).

A evo i lepih tekstova samog Marksa:

„U tvom korišćenju mog proizvoda, ja ću uživati direktno iz svesti da sam zadovoljio jednu ljudsku potrebu i objektivizirao suštinu čoveka, da sam bio posrednik između tebe i ljudske vrste, da si me spoznao i osetio kao komplement tvog sopstvenog bića i kao neophodni deo samog sebe. To jest, da si me potvrdio i u svojoj misli i u svojoj ljubavi, da si stvorio u individualnoj manifestaciji mog života i tvog života, da si, dakle, potvrdio i realizovao direktno u mom radu... ljudsku suštinu, moju društvenu suštinu.“

Karl Marks, *Rukopisi 1844*.

„Kroz oblikovanje sveta objekata svojim radom čovek se istinski otkriva kao generičko biće. Njegova proizvodnja, to je njegov stvaralački generički život. Kroz nju, priroda se javlja kao njegovo delo i njegova stvarnost. Iz tog razloga je objekat rada objektivizacija generičkog

s Otadžbinom) osnovnog obrazovanja od oko 1860. do 1940. Ta ideologija će potpuno prožeti cele generacije.

Sve to vodi, između ostalog, do dve vrlo vidljive posledice. Pre svega, mi smo društvo koje je postepeno nateralo sve na rad. Rentijer, kao pre toga Plemić i Monah, koji su oba besposličari, postali su prezrene osobe krajem 19. veka. Samo je radnik dostojan imena čoveka. I dete je, u školi, primorano da radi, što nikad nije bio slučaj ni sa jednom civilizacijom (ovde ne govorim o okrutnom industrijskom ili rudarskom radu dece u 19. veku, koji je bio uzgredan i vezan za kapitalistički sistem, a ne za ideologiju rada). I još jedna posledica, zapravo sasvim razumna: iz čega bi se sastojao život čoveka ako ne bi radio? Nezaposlen čovek, iako dobija dovoljnu naknadu, ostaje bez oslonca i bez poštovanja zbog toga što ne učestvuje u plaćenju društvenoj aktivnosti. Suviše duga dokolica je uznemirujuća, praćena grižom savesti. Moramo misliti i na brojne „penzionerske drame“. Penzionisani čovek je najfrustriraniji. Njegov život nije više produktivan, nema legitimnost: on više ne služi ničemu. To je veoma rašireno osećanje koje proizilazi isključivo iz činjenice da je ideologija ubedila čoveka kako je rad jedini normalan način da se iskoristi život.

*

Ta ideologija rada je od posebnog interesa u meri u kojoj je ona savršeni primer ideje (koju ne treba generalizovati) da je vladajuća ideologija u stvari ideologija vladajuće klase i da ona nameće svoju vlastitu ideologiju potčinjenoj klasi. Zapravo, ta ideologija rada postala je, s razvojem industrije, integralna kreacija buržoaske klase. Ona zamenjuje sav moral radnim moralom. Ali to ne čini zato da bi prevarila radnike, da bi ih naterala da rade više. Naime, i sama buržoazija u nju veruje. Ona je ta, koja za sebe, postavlja rad iznad svega. Prve buržoaske generacije (industrijske vođe, na primer) činili su ljudi strasno odani radu, koji su radili više od svih drugih. Oni nisu stvorili

I konačno poslednji faktor koji obezbeđuje tu dominaciju: ideologija rada javlja se u trenutku kada nastaje veće i odlučnije razdvajanje između onog ko naređuje i onog ko sluša, *unutar istog proizvodnog procesa*, odnosno između onog ko eksploatiše i eksploatisanog, unutar radikalno različitih kategorija rada. U tradicionalnom sistemu postoji onaj ko ne radi i onaj ko radi. Postoji razlika između intelektualnog i fizičkog radnika. Ali nije bilo suštinske suprotstavljenosti između zadataka upravljanja ili organizacije i izvršnih zadataka: fizičkom radu bila je dopuštena veća inicijativa. U 18. veku onaj koji organizuje posao i sprovodi eksploataciju je takođe radnik (a ne neko ko ne radi, na primer, vlastelin) i svi su uključeni u kolo rada, ali uz totalno suprotstavljavanje eksploatisanog izvršioca i eksploatatorskog upravnika. U ekonomskom domenu uspostavljaju se potpuno različite kategorije rada.

To su, verujem, četiri faktora koja su dovela (spontano, a ne makijavelistički) do ideologije rada, koja igra ulogu koju imaju sve ideologije: s jedne strane, ona treba da zamagli stvarnu situaciju tako što će je prebaciti u domen idealnog, skrenuti svu pažnju na ideal, na plemenito, na vrlinu; s druge strane, ona treba da tu istu situaciju opravda tako što će je prikazati u svetlim bojama dobra i smisla. Ta ideologija rada prodrila je svuda i u velikoj meri dominira našim mentalitetom.

*

Koje su onda glavne komponente te ideologije: pre svega, centralna ideja, koja postaje dokaz, jeste da je čovek stvoren za rad. Ne postoji druga mogućnost za život. Život može biti ispunjen samo radom. Sećam se nadgrobnog spomenika na kojem, ispod imena pokojnika, piše samo: „Rad je bio njegov život.“ Nije imalo ništa drugo da se kaže o celom životu jednog čoveka. A u isto vreme, u prvoj polovini 19. veka pojavila se ideja da se čovek izdvojio od životinja i zaista postao čovek zato što je od svojih početaka radio. Rad je stvorio čoveka. I,

vrlo značajno, iako je u 18. veku preistorijski čovek nazivan *homo sapiensom* [razboriti čovek], početkom 19. veka prevlast je dobio *homo faber*. čovek koji proizvodi oruđa za rad (svako mi je poznato da je to bilo povezano s istinskim otkrićima preistorijskih alata, ali ta promena naglaska je i dalje prosvetljujuća). Isto kao što rad leži u poreklu čoveka, tako mu on može dati i smisao života. To nije smisao sam po sebi: čovek mu ga pridaje svojim delima i postignućima svoje ličnosti u radu, koji sam nema potrebu za opravdanjem i legitimacijom: rad ima smisao u sebi samom, on sadrži svoju nagradu, i to kako kroz moralno zadovoljstvo „samoostvarenja“, tako i kroz materijalnu korist koju svako dobija od svog rada. On sam po sebi nosi nagradu, ali uz to i dodatnu nadoknadu (novac, reputaciju, opravdanje). *Labor iprobus omnia vincit*.² To je postala glavna deviza 19. veka. Naime, rad je otac svih vrlina, kao što je besposlica majka svih poroka. Tekstovi Voltera, jednog od tvoraca ideologije rada, u tom pogledu su potpuno jasni: „Rad nas udaljava od tri velika zla: dosade, poroka i bede“ ili „Naterajte ljude na rad i dobićete poštene ljude.“³ I nije bilo slučajno da je baš Volter bio taj koji je u prvi plan stavio vrlinu rada. Naime, to je postala vrlina koja opravdava. Čovek može napraviti mnogo grešaka svake vrste, ali ako je dobar radnik, biće mu oprošteno. Još jedan korak i stižemo do afirmacije, koja nije savremena, a koja glasi: „Rad je sloboda.“ Ta formula danas poprima tragičan prizvuk, ako se prisetimo parole na ulazu Hitlerovih logora: „Arbeit macht frei“. Ali u 19. veku ozbiljno

je objašnjavano kako je u stvari samo rad slobodan, nasuprot nomadu, koji zavisi od okolnosti, i prosjaka koji zavisi od drugih. Radnik, to svako zna, ne zavisi ni od koga. Osim od svog rada! Tako je rad pretvoren u garanciju Slobode.

A taj moral nalazi dve savremene primene: Zapad je u svojoj sposobnosti da radi našao opravdanje, kao i objašnjenje svoje nadmoćnosti nad svim narodima sveta. Afrikanci su bili lenji. Bila je moralna obaveza naučiti ih da rade, to je bilo opravdanje za osvajanje. Ne može se prihvatiti stav da se prestane s radom kada se ima dovoljno za jelo za sledeća dva ili tri dana. Sukobi između zapadnih poslodavaca i arapskih ili afričkih radnika između 1900. i 1940. tim povodom bili su brojni. Ali, što je vrlo zanimljivo, to vrednovanje čoveka kroz rad prihvatili su i feministički pokreti. Muškarac je držao ženu u podređenom položaju zato što je samo on obavljao društveno priznati rad. Žena danas nije vrednovana ako „ne radi“: smatra se da održavanje domaćinstva i podizanje dece nije rad, jer to nije proizvodni rad koji donosi novac. Žizel Halimi je, na primer, rekla: „Velika je nepravda što kućni poslovi ženu drže po strani od profesionalnog života.“⁴ To je isključenje koje sprečava ženu da postigne potpunu ljudskost i koje je od nje čini poslednju kolonizovanu ljudsku vrstu. Drugim rečima, rad, koji je u industrijskom društvu na izvoru vrednosti, koji je postao koren sve realnosti, transformisan je kroz ideologiju u nadrealnost, investiran u vrhunski smisao koji je polazna tačka iz koje ceo život crpi smisao. Rad je na taj način poistovećen s moralom i zauzima mesto svih drugih vrednosti. On je nosilac budućnosti. Sve ono što je u vezi s budućnošću pojedinca ili kolektiva počiva na efikasnosti i sveprisutnosti rada. U školi se prvo i pre svega deca uče svetoj vrednosti rada. To je bio temelj (zajedno

² Uporni rad sve pobeđuje (lat.).

³ Prvi citat je iz zaključka *Kandida* (Voltaire, *Candide, ou l'Optimisme*, 1759), a drugi iz *Commentaire sur le livre „Des Délits et des peines“*, 1766 (Volterov osvrt na knjigu *O zločinima i kaznama*, Čezarea Bukarije, zagovornika resocijalizacije prestupnika – umesto mučenja, doživotne roblje ili smrtne kazne – između ostalog i kroz rad; Cesare Beccaria, *Dei delitti e delle pene*, 1764). (Prim. prev.)

⁴ Gisèle Halimi (1927–2020), francuska pravница i feministkinja. Elil verovatno parafrazira ili sumira njene stavove o tom pitanju iz knjige *La Cause des femmes*, Grasset, Paris, 1974 (Folio, 1992). (Prim. prev.)